

“BOBURNOMA”DAGI FITONIMLARNING GIPONIMIK TADQIQI

Rasulova Gulbahor Normahmat qizi,
*ToshDO‘TAU mustaqil tadqiqotchisi,
Toshkent amaliy fanlar universiteti o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu ishda Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida qo‘llanilgan fitonimlar tilshunoslikning giponimiya hodisasi doirasida tadqiq etilgan. Maqolada (yoki ishda) "Hindiston mevalari" va "Gullar" tushunchalari giperonim sifatida olinib, ularning tarkibiga kiruvchi anba, keyla, mahva, binafsha va jaasun kabi birliklarning semantik ko‘lami tahlil qilingan. Muallifning o‘simliklar olamini tasniflashdagi o‘ziga xos yondashuvi, o‘simliklarning morfologik belgilarini aniqlashdagi kuzatuvchanligi va lisoniy mahorati dalillangan. Tahlillar natijasida asardagi fitonimlarning nafaqat lug‘aviy birlik, balki aniq hududiy va funksional xususiyatlarga ega bo‘lgan terminologik tizim ekanligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Boburnoma, fitonim, giponimiya, giperonim, giponim, anba, keyla, mahva, lisoniy manzara, botanik tasnif.

Аннотация. В данной работе фитонимы, использованные в произведении Бабурнаме, исследуются в рамках явления гипонимии в языкознании. В работе понятия «Индийские фрукты» и «Цветы» рассматриваются как гиперонимы, а семантический объём входящих в их состав единиц, таких как анба, кейла, махва, бинафша и жаасун, подвергается анализу. Обоснованы своеобразный подход автора к классификации растительного мира, его наблюдательность при определении морфологических признаков растений, а также языковое мастерство. В результате анализа установлено, что фитонимы в произведении представляют собой не только лексические единицы, но и терминологическую систему, обладающую определёнными территориальными и функциональными особенностями.

Ключевые слова: Бабурнаме, фитоним, гипонимия, гипероним, гипоним, анба, кейла, махва, языковая картина, ботаническая классификация.

Abstract. This study examines the phytonyms used in Baburnama within the framework of the linguistic phenomenon of hyponymy. In the article (or study), the concepts of "Indian fruits" and "Flowers" are considered as hyperonyms, and the semantic scope of such units as anba, keyla, mahva, binafsha, and jaasun included within these categories is analyzed. The author's distinctive approach to the classification of the plant world, his attentiveness in identifying the morphological features of plants, and his linguistic mastery are substantiated. The analysis reveals that the phytonyms in the work function not only as lexical units, but also as a terminological system possessing specific regional and functional characteristics.

Keywords: Baburnama, phytonym, hyponymy, hyperonym, hyponym, anba, keyla, mahva, linguistic landscape, botanical classification.

Kirish. O‘zbek tilshunosligida giponimiya hodisasi haqida H.Ne‘matov, R.Rasulovlarning o‘quv qo‘llanmasida [2], R.Safarova[3] va A.Sobirovlarning[4] monografiyalarida fikr bildirilgan. Xususan, A.Sobirovning monografiyasida ta'kidlanishicha: "Muayyan turlarga nisbatan umumiy ma'noni ifodalovchi va semantik maydonning yadrosi (markazi) da keluvchi bosh so‘zga, dominantaga nisbatan giperonim atamasi ishlatiladi. Bu so‘z jinsni bildiradi. Giponim ma‘lum bir jinsning turini bildiruvchi leksik birlik sifatida yuzaga chiqadi. O‘zi bilan teng qiymatga ega bo‘lgan turdosh giponimlar bilan birgalikda giperonimga tobe bo‘ladi"[4]. Muayyan turlarga nisbatan umumiy ma'noni ifodalovchi va semantik maydonning yadrosi (markazi)da keluvchi bosh

soʻzga, dominantaga nisbatan giperonim atamasi ishlatiladi. Bu soʻz jinsni bildiradi. Giperonim maʼlum bir jinsning turini bildiruvchi leksik birlik sifatida yuzaga chiqadi. Oʻzi bilan teng qiymatga ega boʻlgan turdosh giperonimlar bilan birgalikda giperonimga tobe boʻladi. Demak, tildagi jins-tur munosabati giperonimiya deb ataladi[4]. Albatta, bu fitonimiya uchun ham xos. Paradigma ichidagi har bir apellyativ leksema giperonimlik mavqeiga ega boʻladi, oʻz navbatida, har bir giperonim bir qancha leksemalarni, xususan, nav va xil nomlarini – fitonimlarni jamlaydi va u jamlangan guruh ichida boshqalariga nisbatan giperonim boʻlib qoladi. Masalan, sholi giperonimi oʻz ichiga “Alanga”, “Arpasholi” // “Devzira”, “Ahmadsholi”, “Bugʻdoyboshq”, “Guljahon”, “Gulzor”, “Jayhun” kabi giperonimlarni birlashtirib keladi. Bugʻdoy, javdar, arpa, sholi, sulini, makkajoʻxori va uning navlari giperonimlar sifatida gʻalla ekinlar giperonimiga; tariq, joʻxori, marjumak va uning navlari giperonimlar sifatida yormabop ekinlar giperonimiga; loviya, noʻxat, soya, mosh, yasmiq, burchoq va uning navlari giperonimlar sifatida dukkakli don ekinlari giperonimiga birlashadi. Gʻalla ekinlari yormabop donli ekinlar, dukkakli don ekinlari bilan birgalikda giperonimlar qatoriga oʻtib donli ekinlar giperonimi tarkibiga kiradi.

Adabiyot tahlili. Jins-tur munosabati “Boburnoma”dagi fitonimlar orasida ham kuzatiladi. Asarda Hindiston mevalari haqida soʻz borar ekan, Hindiston mevalaridan anba haqida mukammal maʼlumot bayon qilinadi. Unda yozilishicha, *“Hindistongagina xos mevalardan biri anbadir. Yaxshisi yaxshi boʻladi, koʻp yeyish mumkin. Lekin yaxshisi kam boʻladi. Uni aksar xom uzadilar: uyda turib pishadi. Xomi yaxshi osh qatigʻi boʻladi. Gʻoʻrasining murabosi ham yaxshi boʻladi”*.

Shuningdek, “Boburnoma”da Hindiston mevalaridan keylaning oʻziga xos jihatlari haqida batafsil tavsif aytiladi: *“Yana bir mevasi keyladir. Daraxti unchalik baland emas, balki daraxt deb ham boʻlmas. Buta bilan daraxt orasidagi bir narsadir. Gʻunchasining har bargi ochilgach, bargining tubida qator olti-yetti guli boʻladi. Bu qator gullar keyla boʻladi”*.

Yana Hindiston mevalaridan biri mahvadur: *“Yana bir mahvadur, gul chikon xam derlar. Muning daraxti ham xeyli bolida boʻlur. Hinduston elining imorat lari aksar mahva yigʻochidindur. Maxvaning gulidin arak, tortarlar va gulini mavzdek qurutub yerlar va arak, xam tortarlar. Filjumla kishmishga shabohati bor. Badmazaligʻi bor. Gulining uli ham yomon emas, yesa boʻlur. Bu ham sahroyi boʻladur. Mevasi bemaza boʻladur. Donasi uluqroq, terisi yupqa, muning donasining magʻzidin yogʻ ham tortarlar”*.

Muhokama va natija. Yuqoridagi misollardan koʻrishimiz mumkinki, “Hindiston mevalari” tushunchasi giperonim (umumlashtiruvchi tushuncha) boʻlsa, anba, keyla va mahva uning tarkibiy qismlari, yaʼni giperonimlari hisoblanadi.

Ushbu uchta fitonimning oʻzaro oʻxshash va farqli jihatlari ilmiy tahlil qilsak, Boburning tasniflash mahorati yaqqol koʻzga tashlanadi.

Anba (Mango) giponimi asarda sifat va iste'mol madaniyati nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Bobur bu fitonimni tasvirlashda uning ichki darajalanishiga (sub-giponimiyasiga) e'tibor qaratadi. Muallif anbani shunchaki bir meva sifatida emas, balki "yaxshi" va "yomon" navlarga, "xom" va "pishgan" holatlarga ajratadi. Bu yerda qiziqarli bir jihat bor: anba fitonimi faqatgina shirin meva tushunchasini emas, balki "osh qatig'i" (ziravor/qo'shimcha) va "murabbo" kabi qayta ishlangan mahsulotlar semantikasini ham o'z ichiga oladi. Boburning "xomi yaxshi bo'ladi" degan xulosasi fitonimning funksional doirasini kengaytirib ko'rsatadi.

Keyla (Banan) giponimining tahlilida esa ko'proq strukturaviy va morfologik yondashuv ustunlik qiladi. Agar anba ko'proq ta'm xususiyatlari bilan tavsiflangan bo'lsa, keyla fitonimi uning biologik o'ziga xosligi orqali ochib beriladi. Bobur bu yerda giponimning botanik chegarasini aniqlaydi: "buta bilan daraxt orasidagi bir narsa". Keyla giponimi asarda o'zgaruvchan jarayon sifatida tasvirlanadi – g'unchaning ochilishi, gullarning qator tizilishi va yakunda mevaga aylanishi. Bu fitonim "Boburnoma"da vizualizatsiya qilingan eng aniq botanik birliklardan biri hisoblanadi.

Mahva fitonimi esa "Hindiston mevalari" giperonimi tarkibida eng universal va iqtisodiy yuklamaga ega bo'lgan birlikdir. Bobur mahvani tahlil qilgan ekan, uning giponimik maydonini meva tushunchasidan tashqariga olib chiqadi. Bu fitonim bir vaqtning o'zida:

1. Qurilish materiali (mahva yig'ochi);
2. Sanoat xomashyosi (arak va yog' olinadigan manba);
3. Oziq-ovqat (mavzdek/mayizdek quritilgan gul) ma'nolarini birlashtiradi.

Mahvaning "badmazalig'i" haqidagi qaydlar uni anba va keyla kabi shirin giponimlardan differensiallaydi (ajratadi). Bobur bu yerda xolis kuzatuvchi sifatida fitonimning kamchiligini ham, amaliy foydasini ham yonma-yon qo'yadi. "Boburnoma"dagi anba, keyla va mahva fitonimlari shunchaki o'simlik nomlari emas. Ular orqali Bobur Hindiston iqtisodiyoti, aholi turmush tarzi va tabiatining o'zaro aloqadorligini ko'rsatib bergan. Bu uchala giponim birgalikda Hindistonning o'sha davrdagi bio-xilma-xilligi haqida to'laqonli tasavvur uyg'otadi. Har bir fitonim o'ziga xos morfologik, gastronomik va texnik xususiyatlarga ega bo'lib, ular giperonim doirasida bir-birini to'ldirib keladi.

Asarda gul nomlari ham aks etgan bo'lib, ular tilshunoslikdagi giper-giponimik munosabatlarning yorqin namunasini ko'rsatadi.:

- binafsha: ... *bog'lari rudka mushrifur, binafshasi bisyor latif bo'lur* (BNm, 35);
jaasun: ... *yana Hindustonda tavre gullar bordur: bir jaasundur* (BNm, 206);
lola: ... *bahori bisyor yaxshi bo'lur, qalin lola va gullar ochilur* (BNm, 35).

Bu yerda "gul" tushunchasi umumlashtiruvchi giperonim bo'lib xizmat qilsa, binafsha, jaasun va lola kabi tushunchalar uning mazmuniy ko'lamini boyituvchi giponimlar sifatida namoyon bo'ladi.

Binafsha giponimi asarda ko'proq estetik va hududiy xususiyatni ifodalash uchun xizmat qilgan. Boburning "binafshasi bisyor latif bo'lur" degan tavsifi shuni ko'rsatadiki, u ushbu gulni noziklik va nafosat mezoniga aylantirgan. Bu fitonim asarda ma'lum bir makonning go'zalligini tasvirlashda asosiy detal bo'lib keladi. Bobur binafshani tilga olganda, uni shunchaki botanik tur sifatida emas, balki bahoriy uyg'onishning lirik ifodasi sifatida taqdim etadi.

Jaasun fitonimi esa "Boburnoma"da o'zgacha bir vazifani bajaradi. Hindiston tabiatiga xos bo'lgan bu gul orqali Bobur lisoniy maydonda "ekzotik giponimlar" guruhini shakllantiradi. "Hindustonda tavre (o'zgacha) gullar bordur" degan jumlasini orqali muallif bizga tanish bo'lgan markaziy osiyo gullari ierarxiyasidan tashqariga chiqadi. Jaasun bu yerda Hindiston florasining o'ziga xosligini, uning shakl va rang jihatidan boshqa gullardan farqlanishini isbotlovchi ilmiy-tadqiqiy birlik sifatida ko'rinadi.

Lola giponimi "Boburnoma" manzarasida miqdor va manzaraning yaxlitligi ko'rsatkichi hisoblanadi. Boburning "qalin lola va gullar ochilur" degan qaydi bu fitonimning tabiatdagi populyatsiyasiga e'tibor qaratadi. Lola bu yerda shunchaki bir gul nomi emas, balki butun bir fasl – bahorning vizual timsolidir. Muallif lolani boshqa gullar bilan yonma-yon qo'llasa-da, unga alohida urg'u berishi bu giponimning uning tasavvuridagi ustuvor mavqei tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Bobur qo'llagan ushbu giponimlar asarda shunchaki bezak emas, balki aniq geografik va iqlimiy tushunchalarni ifodalovchi terminlardir. Binafsha, jaasun va lola fitonimlari o'zaro birlashib, "gul" giperonimining ko'lamini kengaytiradi va kitobxonda o'sha davr tabiat manzarasi haqida toaxlit, ilmiy asoslangan va ayni paytda jonli tasavvur uyg'otadi. Har bir gul nomi orqali Bobur hududlararo farqni, tabiatning nafosatini va hayotning rang-barangligini ilmiy kuzatuvchanlik bilan tushuntirib bergan.

"Boburnoma" asaridagi fitonimlarni giponimiya hodisasi nuqtayi nazaridan o'rganish shuni ko'rsatadiki, Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat buyuk sarkarda, balki o'simliklar olamini tizimli tasniflay olgan o'tkir kuzatuvchi hamdir. Asardagi o'simlik nomlari shunchaki ro'yxat emas, balki mantiqiy ierarxiya asosiga qurilgan lisoniy tizimni tashkil etadi.

Ushbu mavzu yuzasidan quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarish mumkin:

Birinchidan, asarda giper-giponimik munosabatlar hududiy va funksional tamoyillarga asoslangan. "Hindiston mevalari" yoki "Bog' gullari" kabi giperonimlar ostida birlashgan anba, keyla, mahva, binafsha va lola kabi giponimlar muallif tomonidan faqat nomlanib qolmay, ularning biologik, iqtisodiy va estetik xususiyatlari ham batafsil ochib berilgan. Bu esa asardagi fitonimlarning oddiy so'zlar emas, balki ilmiy terminologik yuklamaga ega birliklar ekanligini tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, Bobur giponimlarni tavsiflashda differensial (ajratuvchi) belgilar tizimidan mahorat bilan foydalangan. Masalan, u har bir fitonimning o'ziga xosligini boshqasiga qiyoslash orqali ko'rsatadi (anbaning shaftoliga o'xshatilishi). Bu usul o'quvchi ongida notanish bo'lgan giponimlarni tanish bo'lgan giperonimik maydon orqali tasavvur qilishga yordam beradi.

Uchinchidan, "Boburnoma"dagi fitonimlar qatlamida universal giponimlar va lokal (mahalliy) giponimlar aniq ajralib turadi. Movarounnahr va Afg'oniston florasiga xos bo'lgan lola, binafsha, qovun kabi nomlar muallif uchun qadr don va an'anaviy bo'lsa, jaasun va mahva kabi fitonimlar asarga yangi, ekzotik giponimik qatlam sifatida kirib kelgan. Bu esa asarning lisoniy xaritasini boyitib, o'sha davr o'simliklar dunyosining qiyosiy manzarasini yaratgan.

Xulosa. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, "Boburnoma"dagi giponimiya hodisasi Boburning dunyoqarashi naqadar keng bo'lganini ko'rsatadi. U har bir o'simlikni alohida shaxsiyat sifatida o'rgangan va ularni tizimlashtirish orqali o'zbek ilmiy nasri va tabiatshunoslik tili shakllanishiga ulkan hissa qo'shgan. Asardagi fitonimlar bugungi kunda ham botanik, tilshunos va tarixchilar uchun nafaqat so'z sifatida, balki aniq faktik material sifatida o'z qiymatini yo'qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010.
2. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Toshkent: Ўқитувчи, 1995.
3. Safarova R. Leksik-semantik munosabat turlari. - Toshkent: O'qituvchi, 1996.
4. Sobirov A. O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish. - Toshkent: Ma'naviyat, 2005.
5. Yo'ldoshev B. Badiiy matn tahlili. – Samarqand: SamDU nashri, 2007.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent, 2002.
7. Shomaqsudov A., Rasulov I. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.